

К.М. НЕДРЯ

УДК 94(477.63):929.73"18/19"

ЧЕРВОНИЙ ХРЕСТ. КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ДОСВІД. (1908 – 1917)

В статті висвітлюється процес утворення та розвитку Катеринославського відділення Червоного Хреста та роль у цьому М.П. Урусова, який стояв на чолі дворянства Катеринославської губернії (1908 – 1917).

Ключові слова: Червоний Хрест, головноуповноважений, дворянство, лазарет, лікарня, госпіталь.

В статье освещается процесс создания и развития Катеринославского отдела Красного Креста и роль в этом Н.П. Урусова, который стоял во главе дворянства Екатеринославской губернии (1908 - 1917).

Ключевые слова: Красный Крест, главноуполномоченный, дворянство, лазарет, больница, госпиталь.

This article introduces a process of creation and evolution Ekaterinoslav department of Red Cross and prince N.P. Urusov's role in this process, which was a marshal of the nobility in Ekaterinoslav province (1908 - 1917).

Key words: Red Cross, chief deputy, nobility, field hospital, hospital, military hospital.

Серед організацій Російської імперії завжди виділялося Російське товариство Червоного хреста, яке постійно перебувало у процесі власного динамічного розвитку. Зросту його структури сприяло потужне фінансування як з боку приватного сектору економіки, так і держави. Не менш важливими факторами були війни та перебування товариства під покровительством Імператорського дому. Не зважаючи на масштабність проблеми, безліч її елементів і досі є недослідженими з боку наукового співтовариства, що не може не породжувати її актуальність. До таких можемо віднести і Катеринославське відділення Червоного хреста, яке до сих пір не мало чільної уваги дослідників.

У рамках історичної науки є багато робіт, які стосуються Російського товариства

Червоного хреста, але, як правило, багато з них є одночасно і джерелами до вивчення цієї проблематики (роботи опубліковані до 1917 р.). Цей комплекс робіт характеризується зосередженням на певному векторі діяльності товариства, або у певний проміжок часу. Незважаючи на існування таких досліджень, проблема створення та розвитку Катеринославського відділення Червоного Хреста не отримала свого висвітлення в них і дотепер залишалася на периферії наукових досліджень.

Історія Катеринославського відділення Червоного Хреста бере свій початок у 1908 році, з появою у місті князя М.П. Урусова (1863 – 1918 рр.), якого було обрано губернським предводителем дворянства. Він одразу розпочинає необхідну роботу зі

створення місцевого відділення Червоного хреста, управління якого у подальшому і очолює. Стартовий капітал на його утворення та першочерговий розвиток у розмірі 50 000 руб. був асигнований катеринославським губернським дворянським депутатським зібранням.[4, с. 4] Це дозволило М.П. Урусову одразу розпочати його розбудову. Вже 25 вересня 1908 року кн. Урусов робить подання на ім'я голови губернської земської управи, у якому повідомляє, що на своєму засіданні від 24-го вересня управління Червоного хреста постановило розпочати будівництво у м. Катеринославі дитячої лікарні Червоного хреста та просить його виступити перед губернським земським зібранням з ходатайством про призначення управління матеріальної допомоги на реалізацію цього проекту.[16, с. 610 – 612] Безперечно, це була влучна ідея, оскільки, незважаючи на масштаби тогочасного міста та губернії, а також динаміку їхнього розвитку, вони не мали такого закладу. Основою земської медицини тоді була губернська земська лікарня. У цьому поданні є й загальна характеристика означеного проекту. Планувалася побудова лікарні з внутрішніх хвороб з заразним та хірургічним відділеннями. Окремо виділялося і подальше майбутнє закладу: «с тем, что бы в будущем устроить при ней Фребелевский институт и приют для детей одержимых неизлечимыми болезнями».[16, с. 610 – 612]

Це подання було розглянуто губернською земською управою, яка у своєму висновку лише підтвердила правильність розрахунків кн. Урусова. У ньому відзначалася необхідність такого закладу, який зменшив би навантаження на губернську земську лікарню та сприяв би загальному розвитку губернії. Управа визначила за необхідне виділити щорічне матеріальне забезпечення цієї справи у розмірі 1 000 руб.

Ходатайство князя Урусова було розглянуто губернським земським зібранням на черговій сесії 1909 року і 19 січня по ньому було прийнято позитивне рішення. Зібрання

постановило асигнувати у розпорядження місцевого управління Червоного хреста, у якості разової допомоги на улаштування дитячої лікарні, сумму у розмірі 10 000 руб., а також щорічно виділяти 3 000 руб., на противагу 1 000 руб., які пропонувала земська управа. Однак, була висунута вимога, згідно якої управління Червоного хреста мало утримувати у своїй лікарні не менше 10 ліжок для хворих дітей, які поступили від лікарні губернського земства, а разом з тим ліквідувати ці існуючі місця у губернській земській лікарні. Такі умови були цілком реалізуємі, і на них Червоний хрест пристав. [19, с. 729]

З часом змінилося щорічне забезпечення управління Червоного хреста. З початку, воно здійснювалося у межах визначених губернським земством, тобто – 3 000 руб., але через певний період було зменшене до суми пропонованої губернською земською управою. Таке забезпечення було встановлене вже з 1911 р. [19, с. 730] А з 1914 року окремо виділялася 1 000 руб. на общину Червоного хреста, і стільки ж на утримання лікарні. [19, с. 731]

У 1910 році управління Червоного хреста знову звертається до губернського земського зібрання з проханням допомоги. Питання полягало у прийнятті на рахунок земства половини витрат з будівництва заразного бараку при дитячій лікарні. Земство погодилося з пропозицією губернської управи та постановило прийняти на власний рахунок половини витрат з будівництва, тобто – 10 620 руб., які й було внесено у кошторис 1911 року.[19, с. 730] Прийняття на рахунок земства лише половини витрат з будівництва заразного бараку свідчить і про проведення активної громадської кампанії зі збору коштів на його будівництво і на будівництво лікарні. Її очолювала В.Г. Урусова, яка була попечителькою місцевої общини сестер милосердя Червоного хреста.

Справа будівництва такої лікарні у губернії, безперечно, мала резонанс та суспільну вагу, чим забезпечувала до себе увагу як органів самоврядування, так і

простих громадян. Але й така широка участь губернського земства у цих проектах була не випадковою. Цьому сприяв перелік посад, які обіймав М.П. Урусов після його обрання губернським предводителем дворянства. Саме він і очолював губернське земське зібрання, що пояснює його прохання виступити з поданням про будівництво лікарні очільника губернської земської управи – І.К. Абази, оскільки його власний виступ виглядав би некоректно у зв'язку з поєднанням посад. Але його посада мала сприяти позитивному рішенню губернського зібрання. Не менш важливими при вирішенні такого роду питань була й його посада голови губернського дворянського зібрання, а також і ряд не таких вагомих посад. Сприяли цьому і ряд інших факторів: його статус сенатора; особистий авторитет; зв'язки; наближеність до імператора. Тому, майже точно можна стверджувати, що більшість питань земської медицини не обходилася без участі М.П. Урусова, або, принаймні, без його ознайомлення з ними. Така ж тенденція прослідковується і у дворянському середовищі.

Освячення одного з відділень лікарні Червоного хреста відбулося 30 грудня 1910 р. На заході були присутні місцеві діячі і мешканці, сам Урусов і головний лікар общини Червоного хреста – проф. Рогович. Під час цього заходу відбулося і запрошення до нової лікарні одного з лікарів. Ним був хірург Є.А. Павловський, який до цього служив лікарем у Лукашевській земській лікарні Олександрівського повіту.[14, с. 3] На цю честь були розіслані телеграми на ім'я імператриці Марії Федорівни та очільнику головного управління Червоного хреста А.А.Льїну, на що були отримані зворотні відповіді з привітаннями.[8, с. 3] У телеграмах повідомлялося про відкриття відділення на 20 ліжок, амбулаторії та аптеки місцевого управління Червоного хреста на вул. Первозванівській. Також підкреслювалися і кінцеві строки завершення будівництва – навесні 1911 року. Наприкінці січня 1911 року губернське

дворянське зібрання виділяє у повне розпорядження місцевого відділення Червоного хреста залишок від капіталу, асигнованого на його утворення, з метою заснування при лікарні палати імені Катеринославського дворянства.[4, с. 4]

У завершеному вигляді лікарня являла собою чотири будинки у французькому стилі з відділенням на 76 місць. Протягом першого року роботи у лікарні отримали медичну допомогу 15 тисяч осіб. Як бляститель братства в ім'я Христа Спасителя для надання допомоги сліпим, М.П. Урусов організував притулок на 30 місць і за його сприяння було споруджено будинок для найбільш знедолених та хворих поруч із лікарнею Червоного хреста.[7, с. 58 - 60]

Під час Першої світової війни формування комплексу споруд Червоного хреста повністю завершується. Кінцевою спорудою мав бути храм. З перебігом війни виникла необхідність увіковічення пам'яті загиблих воїнів. Це породило проблему необхідності виділення місць під кладовище та обов'язкової каплиці на ньому. У Катеринославі М.П. Урусов виступив з ініціативою улаштування храму на честь загиблих на території лікарні Червоного хреста. [23, с. 362 – 363] І цю ініціативу було підтримано, оскільки це було вигідно як кн. Урусову, так і міській та губернській владі, яка звільнялася від необхідних витрат по цій новобудові. Міська дума виділила місце під будівництво біля лікарні Червоного хреста. Будівництво храму - пам'ятника провадилося за проектом архітектора Голубовського. У 1915 році в 10 випуску «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії» було опубліковано заклики М.П. Урусова щодо необхідності будівництва такого храму та надання на нього пожертв. За проектом, храм мав бути трикупольним і виконаним у місцевому стилі, під чим розумівся малоросійський козацький стиль: «По своему виду и внутренней отделке храм этот будет точной копией древних запорожских и будет напоминать собою далеких рыцарей героев, запорожских козаков...».[18, с.365]

Цю стилістику храму підкреслював і сам кн. Урусову власному опублікованому заклику. Це безперечно було дивним, зважаючи на монархічні погляди та спрямування Миколи Петровича, але можливо в цьому прослідковується діяльність Д.І.Яворницького, як ідейного натхненника проекту. У храмі планувалося встановлення мармурових меморіальних дошок. На них мали перераховуватися імена загиблих воїнів – катеринославців. Будівництво храму було розпочато та навіть споруджено фундамент, але на цьому воно і зупинилося.

З початком війни М.П. Урусова було призначено заступником головноуповноваженого Червоного хреста південно-західного фронту, а з вступом Румунії у війну він стає головноуповноваженим Червоного хреста Південного району, сферою його діяльності було визначено - румунський фронт та район Чорного моря. За спогадами дружини, М.П. Урусов проводив весь свій час у спеціальному вагоні під час постійних переїздів і відвідин шпиталів. У Катеринославі він був лише з інспекціями ввірених йому закладів. Таким чином йому була підпорядкована вся організаційна інфраструктура товариства на півдні імперії. До діяльності на цій ниві М.П. Урусов залучав і катеринославців. Так, він запросив прийняти участь в управлінській діяльності колишнього голову Катеринослава – І.Я. Езау, який вважався неперевершеним адміністратором і управлінцем. До сфери відповідальності М.П. Урусовата І.Я. Езау додався і Кавказький фронт. Езау було прийнято цю пропозицію. У той час у Катеринославі було мобілізовано 12 000 менонітів, які не могли брати зброю за релігійними переконаннями. У діяльності ж Червоного хреста було задіяно лише 2 000. Езау був задоволений роботою менонітів.[24, с. 6–7] Відгук про лазарет Червоного хреста, створеного менонітами, зберіг у своїх спогадах вояк Першої Сербської добровільної дивізії російської армії, Олександр Рудольфович Трушнович: « В

Екатеринославе, в лазарете Красного Креста, созданном немцами-меннонитами, нам было несказанно хорошо. ... В осенние дни 1916 года, когда бойцы залечивали раны в теплых палатах, а за окнами шел снег, сестры проходили мимо нас в белых косынках, строгие как монашки, но душевные, преданные своему делу. Сколько их погибло на фронте, в эпидемиях! Вспомнит ли когда-нибудь Россия об их подвигах?».[21, с.56]

Іншим катеринославцем, якого було призначено уповноваженим Червоного хреста по Катеринославській губернії (за виключенням м. Катеринослава та повітів: Бахмутського, Маріупольського та Слов'яносербського) був Г.Г. Харченко.[22] Заступником Урусова теж був катеринославець – камергер К.І. Карпов.[12, с. 4]

М.П. Урусов відвідував госпіталі як на фронті, так і у глибині району відповідальності. 14 серпня 1916 року він відвідав всі шпиталі у Луганську. У лазареті Червоного хреста, який було відкрито 25 вересня 1914 р., він обійшов палати, оглянув аптеку, перев'язочну та ванну кімнату, зацікавила його і робота для поранених – плетіння корзин.[6, с. 127]

Спочатку штаб - квартира М.П. Урусова знаходилася у Катеринославі в палаці дворянського зібрання (Потьомкінський палац), а потім її було переведено до Одеси. Але й після зміни місця розквартирування у Катеринославі залишався контрольно - звітний відділ головноуповноваженого Червоного хреста Південного району.[26, с. 5]

Підтримувала роботу М.П. Урусова у напрямку розбудови Червоного Хреста у Катеринославі і його дружина Віра Георгіївна, з якою вони побралися у 1894 р. Вона очолювала Дамський комітет Червоного хреста, вся діяльність якого була спрямована на надання допомоги пораненим. Спочатку цей комітет, разом з місцевим управлінням Червоного хреста був розміщений у палаці дворянського зібрання,

а потім його було перенесено до власного будинку Урусових і розташувався він у шести верхніх кімнатах.[27, с. 269] Такому переносу сприяло переобладнання палацу у шпиталь, організованого коштом катеринославського губернського дворянства. Це теж було заслугою М.П. Урусова. Шпиталь розпочав свою роботу 6 грудня 1914 року і налічував 100 місць для солдатів, а у крилі будинку Харченка було облаштовано лазарет для офіцерів. Старшою сестрою у ньому була племінниця М.П.Урусова, дружина віце - губернатора – Дара Жаліхова.[27, с. 269 – 271] З часом В.Г.Урусовасама посіла цю посаду, у зв'язку з переводом чоловіка Жаліхової на нове місце служби. Весь комплекс шпиталю існував за кошт катеринославського дворянства, але наприкінці 1916 року виникла необхідність і у фінансуванні з боку держави. Для цього на дворянському зібранні було прийнято рішення про звернення до уряду за безвідсотковою позикою у розмірі 100 000 руб. на два роки з зобов'язанням перекрити її власним коштом. Окремо М.П. Урусову було внесено подяку від дворянства за його турботу щодо лазарету, а також за вдале використання дворянської казни.[3, с. 4] Пацієнти шпиталю забезпечувалися не лише лікуванням, а й вдало організованим дозвіллям. У теплу пору року вони мали змогу прогулюватися по алеям саду, наданого у їхнє розпорядження, а у холодну для них організовувалися числені розважальні заходи – Різдв'яні вистави, ігри, циркові номери, лекції, катання на санях та екіпажах.[27, с. 270] До речі, читання організовувалися у всіх шпитальних закладах губернії.[25, с. 4]

Окремий шпиталь на 20 місць був облаштований Урусовими і у Котівці. Завідувала у ньому Тамара Абахідзе, у якій теорії та практики сестринської справи і набула В.Г. Урусова, що у подальшому їй дозволило їй стати старшою сестрою у шпиталі дворянства. Була приділена увага дозвіллію пацієнтів і у ньому. Вони могли гуляти великим садом, кататися на човнах,

їздити екіпажами, тощо. На зимовий час шпиталь мав припиняти свою роботу, оскільки через погані дороги неможливо було транспортувати поранених.[27, с. 270]

Особливу увагу з початком війни було приділено налагодженню сестринської справи. Місцевим управлінням Червоного Хреста були організовані тримісячні курси підготовки сестер милосердя, для осіб, які мали середню освіту.[27, с. 270 - 271] Вимоги до бажаючих їх прослухати були наступними: вік від 16 до 40 років; російсько - піддані; християнки за віросповіданням; освітній ценз – не менше 6 класів гімназії, або навчальних закладів, до неї прирівняних. По завершенню курсів проводилися іспити та практичні випробування. Але отримання свідоцтва про завершення курсів не гарантувало можливість роботи сестрою. Для цього було необхідно приєднатися до однієї з сестринських общин. Подібне свідоцтво давало першочергове право приписатися до катеринославської Катерининської общини сестер милосердя.[10, с. 5] Були серед слухачів цих курсів і дружини відомих місцевих діячів. Однією з випускниць цих курсів стала Марія Іванівна Харченко, яка закінчила їх у 1916 р. і була заступницею В.Г. Урусової у Дамському комітеті Червоного хреста.[17] Цей комітет було організовано через тиждень після оголошення мобілізації. Одразу ж було розпочато роботу з пошиву білизни для укомплектування перших пересувних лазаретів, до якої залучалися на добровільних засадах професійні швачки та дружини і рідні мобілізованих. Пізніше цю роботу було розширено у бік виготовлення білизни для катеринославських, чорноморських плавучих та більшості шпитальних закладів південного району. Було налагоджено виготовлення та роздачу подарунків воїнам, чим часто особисто займалася В.Г. Урусова з чоловіком. Для цієї справи багато людей приносили пожертви, або власною працею допомагали у цьому. Тим, хто з якихось причин не міг бути присутнім у комітеті для цієї роботи, але бажав допомагати, вона

видавалася на дім. З затягненням у часі військових дій, збільшенням дороговизни і розширенням сфери застосування жіночої праці, комітет розпочинає надавати матеріальну допомогу родинам мобілізованих на фронті. У той же час, ці фактори призвели до зменшення добровільних працівниць. Це змусило генерувати нову ідею подальшого розвитку справи. Планувалося організувати майстерню з пошиву білизни для південного району та відправки подарунків на фронті, таким чином даючи заробіток працівницям – дружинам воїнів, яким була необхідна грошова допомога.[5, с. 4] Але цей останній проект так і залишився нереалізованим через політичні зміни у державі, які з часом взагалі призвели до її ліквідації.

Спираючись на дані, наведені у опублікованому в 1915 р. у Петрограді виданні «Список сестер милосердия Российского общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, военного ведомства, общественных организаций и частных лиц», можемо стверджувати що на серпень 1915 р. до Катеринославської катерининської общини сестер милосердия Червоного хреста входило 209 жінок.[19, с. 99 – 111] У цьому виданні наведена інформація і про відкомандирування представниць общини до місць служби в структурі Червоного хреста, що дозволяє реконструювати її в масштабах Катеринослава на 1915 р. Так, до цієї структури воєнного періоду входили: Катеринославський центральний госпіталь Червоного хреста; госпіталь общини Червоного хреста; два Катеринославські лазарети Червоного хреста за номерами 1 і 2; лазарет Червоного хреста Катеринославського дворянства; лазарет Червоного хреста при 1-й Катеринославській класичній гімназії. Окрім цього, місцевим відділом було створено три рухомі лазарети – два імені Катеринославського губернського земства і один імені населення Катеринославської

губернії, назви яких свідчать про джерела фінансування з їх організації.[19, с. 99 – 111] Особливо важливим є лазарет общини імені населення губернії, який засвідчує майстерну організацію роботи зі збору пожертв та віддачу на неї з боку населення. Тож на серпень 1915 р. Червоний хрест мав дуже потужну структуру у Катеринославі, і це не враховуючи її відгалужень в губернії, організація якої була заслугою Миколи Петровича та його дружини.

Катеринославська община готувала кадри не лише для своїх потреб, її сестри милосердя виконували свої обов'язки як у загальновійськових госпіталях, лазаретах і санітарних відділах, так і працювали у інших містах – Кременчуці, Тирасполі, Львові, Любліні, Бердичеві. [19, с. 99 – 111]

Форми діяльності місцевого відділення Червоного хреста були класичними – проведення вечорів на його користь, збір пожертв. У цьому підтверджувався організаційний талант Урусових Показовим у цьому відношенні був благодійний вечір який відбувся 3 лютого 1914р. у Англійському клубі, неперемінним членом якого був М.П.Урусов. Його було розбито на дві частини. Перша частина була співочою. У ній виконувалися національні номери під відповідні пісні різних народів: французькі, німецькі, російські, єврейські, українські, латиські, циганські. Друге відділення було танцювальним і складалося з гопака, мазурки та танго. Цей вечір викликав фурор серед місцевої громади і виявився надзвичайно вигідним у матеріальному відношенні.[1, с. 4] Інший подібний захід згадується у листі - запрошенні до Д.І. Яворницького від родини Урусових, з яким вони підтримували дружні стосунки з часу власного одруження. У ньому повідомлялося про концерт – виставу та танцювальний вечір, які влаштовувалися знову в Англійському клубі. Цей вечір проводився на користь дитячої лікарні та амбулаторії у Катеринославі. Розробка подібних форм залучення громади до діяльності Червоного хреста у Катеринославі лише підтверджує

неформалізований підхід Урусових до організації такого роду заходів.

Незважаючи на певні новаторські ідеї, втілені М.П. Урусовим у діяльності місцевого відділення Червоного хреста, загальні форми були звичними для всього Російського товариства Червоного хреста. Прикладом цього може слугувати засудження потоплення 17 березня 1916 р. німецьким підводним човном у Чорному морі пароплаву - шпиталю «Португаль», на якому загинуло 115 осіб, у тому числі сестри милосердя Червоного хреста, лікарі, санітари (службу на пароплаві проходили і сестри милосердя з Катеринославської общини – на серпень 1915 р. їх налічувалося 13). У рамках загальнодержавної кампанії засудження цього нападу прийняв участь і катеринославський місцевий відділ Червоного хреста. 23 березня того ж року у кафедральному соборі Катеринослава було відправлено панихиду за загиблими в цій трагедії. Під час панихиди В.Г. Урусовою було зібрано 240 руб. на спорудження пам'ятника.[15, с. 5]

Робота по лінії Червоного хреста цілковито поглинала М.П. Урусова під час Першої світової війни. Він постійно перебував у відрядженнях на фронті, по власному району та у Петербург. Але, зі змінами у лютому 1917 р., державного керівництва в Імперії, ці зміни сягнули і Червоного хреста. У березні 1917 р. М.П. Урусова було усунуто від виконання обов'язків головноуповноваженого Червоного хреста, а вже у першій декаді квітня головне управління Червоного хреста розпочало роботу в оновленому складі.[9, с. 3] Головноуповноваженим при арміях південного фронту став катеринославець В.Є. Бродський, а його тимчасовим заступником ще один вихідець з Катеринослава – лікар А.Є. Вартминський.[13, с. 4]

Останнє відоме засідання місцевого відділення Червоного хреста під проводом М.П. Урусова відбулося на початку червня 1917 року. На ньому було розглянуто

грошовий звіт по діяльності відділення, який було визнано задовільним. Лікар Вартминський виступив зі звітом по діяльності лікарні Червоного хреста та місцевої общини з 19 червня 1914 р. по 1 січня 1917 р. На його основі було винесено подяку персоналу общини, лікарні та аптеки. Окремо було розглянуто роботу аптеки відділення по якій доповідав її управляючий – Д.Ю. Юрасов. Він наголосив, що за останній рік аптека принесла 20 000 руб. чистого прибутку, а населення отримало 24 000 руб. у вигляді 25-відсоткової знижки. Далі за порядком денним були заслухані звіти з будівничої діяльності відділення, дамського комітету та власного складу. А насамкінець було обрано новий склад правління місцевого відділення. М.П. Урусов одностайно був переобраним на посаду голови правління, а його дружина – попечительниці общини сестер милосердя.[2, с. 4] Але через декілька місяців М.П. Урусов був змушений рятуватися втечею до Кисловодська від свого другого арешту.

За власну діяльність на ниві Червоного хреста, М.П. Урусов у червні 1916 р. був нагороджений Великою Княжною Тетяною Миколаївною жетоном 1-го ступеню.[11, с. 5] Особливо відмічалися його заслуги і при відвідинах лазаретів у Катеринославі царем Миколою II, які відбулися 30 січня 1915 р.

Підсумовуючи вищеозначене, можемо сказати, що Катеринославське відділення Червоного Хреста мало розгалужену структуру, яка забезпечувала його продуктивну діяльність. Сам процес його утворення та еволюції був цілковитою заслугою князя М.П. Урусова, який сприяв цьому у силу власних інтересів в цій царині та займаних ним посад у Катеринославській губернії.

Бібліографічні посилання:

1. Вечер в пользу Красного Креста // Южная заря. – 14 февраля 1914 г. – с. 4.
2. В Красном Кресте // Приднепровский край. – 10 июня 1917 г. – с. 4.

3. Губернское дворянское собрание // Екатеринославская земская газета. – 11 октября 1916 г. – с. 4.
4. Губернское дворянское собрание // Русская правда. – 23 января 1911 г. – с. 4.
5. Дамский кружок Красного Креста // Приднепровский край. – 15 января 1917 г. – с. 4.
6. Джалилова Е.Г. Луганчане в первой мировой войне / Е.Г. Джалилова // Луганск и луганчане (материалы научных исследований). Вып. 2. - Луганск: изд-во "Шико" ООО "Виртуальная реальность", 2008. – с. 124 – 137.
7. Золоті імена в історії міста. Почесні громадяни Катеринослава: Бібліографічне видання / Упоряд: І. Голуб, В. Лазебник. – Дніпропетровськ: ДЮУНБ, 2009. – 72 с.
8. К открытию больницы Красного креста // Русская правда. – 4 января 1911 г. – с. 3.
9. Красный Крест // Приднепровский край. – 8 апреля 1917 г. – с. 3.
10. Курсы для подготовки сестер милосердия // Приднепровский край – 24 января 1917 г. – с. 5.
11. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 10 июня 1916 г. – с. 5.
12. Местная хроника // Приднепровский край. – 20 января 1917 г. – с. 4.
13. Местная хроника // Приднепровский край. – 9 апреля 1917 г. – с. 4.
14. Освящение больницы Красного Креста // Южная заря. – 31 декабря 1910 г. – с. 3.
15. Панихида по погибшим на «Португале» // Екатеринославская земская газета. – 25 марта 1916 г. – с. 5.
16. Приложения к постановлениям губернского земского собрания. – Екатеринослав, 1909 г. – 2137 с.
17. Свидетельство М.И. Харченко. – ДЦМ – ф. 23. – арх. 24192
18. Синявский А. К постройке храма в местном церковном стиле / А. Синявский // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии – Екатеринослав: 1915. – Вып. 10., - с. 364–365.
19. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866 – 1913 гг. Ч. 2. – Вып. 1. – Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко. – 1916 г. – 1212 с.
20. Список сестер милосердия Российского общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, военного ведомства, общественных организаций и частных лиц. – Петроград, 1915. – 924 с.
21. Трушнович А.Р. Воспоминания корниловца // А.Р. Трушнович. – Москва-Франкфурт: 2004. – 336 с.
22. Уведомление Г.Г. Харченко от особоуполномоченного Российского общества Красного Креста действующей 7й армии. – ДЦМ – ф. 23 – арх. 23099
23. Урусов Н.П. Воззвание князя Н.П. Урусова об увековечении памяти павших / Н.П. Урусов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии – Екатеринослав: 1915. – Вып. 10., - с. 362 – 363.
24. Чабан М.П. Иван Езау – немецкий голова Катеринослава / М.П. Чабан // Експедиція ХХІ. – 2009. – №. 9. – с. 6-7.
25. Чтения в госпиталях // Приднепровский край. – 7 апреля 1917 г. – с. 4.
26. Что будет в «Потемкинском дворце»? // Приднепровский край. – 8 января 1917 г. – с. 5.
27. Letters of life in an aristocratic Russian Household Before and after the Revolution. Amy Coles and Princess Vera Urusov. Edited and Annotated by N. Tyrras. – Studies in Russian History. – Volume 3. – Lewinston-Queenston-Lampeter.: Edwin Mellen Press., 2003. – 436 p.